
Україна

ДИПЛОМАТИЧНА

НАУКОВИЙ ШОРІЧНИК

Випуск сьомий

Упорядники

*Леонід Губерський, Павло Кривонос,
Микола Кулінич, Анатолій Денисенко*

Київ • 2006

**ФІНАНСОВІ ВЗАЄМИНИ УКРАЇНСЬКОЇ
НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ З НІМЕЧЧИНОЮ
ТА АВСТРО-УГОРСЩИНОЮ (1918 Р.)**

Народився 28 травня 1971 р. в м. Дунаївці на Західному Поділлі (Хмельницька обл.). Навчався в Донецькому вищому військово-політичному училищі інженерних військ і військ зв'язку (1989—1991), закінчив історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту ім. В. Затонського (1995) та аспірантуру Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського Національної академії наук України (1998). Кандидат історичних наук. Докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка; доцент кафедри теорії держави і права Національної академії державної податкової служби України. Працював в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Науково-дослідному фінансовому інституті при Міністерстві фінансів України, Національному транспортному університеті, Українському науково-дослідному

інституті архівної справи та документознавства, Інституті трансформації суспільства, Криворізькому державному педагогічному університеті. Коло наукових інтересів — історія України першої половини ХХ ст., історія світової та української політичної думки, історія національно-визвольних змагань 1917—1921 рр., історія вітчизняної соціально-економічної та фінансової політики, біографістика та історія українського монархічного руху. Автор понад 100 наукових публікацій, а також монографій «Документальні джерела і матеріали до історії фінансової політики уряду Української Держави (29 квітня — 14 грудня 1918 р.) Довідник» (К., 2004), «Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана П. Скоропадського (29 квітня — 14 грудня 1918 р.)» (К., 2004) та «Податкова система України і політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917—1930 рр.)» (К., 2006).

Рік 1918-й розпочався для України у вирі війни з більшовицькою Росією. 11 січня 1918 р. Мала Рада ухвалює IV Універсал, який проголошує самостійність УНР. Невдовзі (25 січня 1918 р.) Центральна Рада та її уряд змушені були залишити Київ. Між тим у Бересті (Бресті-Литовському)

українська делегація вела нелегкі переговори з представниками Центральних держав (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Туреччина) щодо укладення мирного договору й надання цими країнами військової допомоги УНР в боротьбі з більшовицькими загарбниками.

Після Берестейського договору, укладеного представниками Центральної Ради, на терени України з метою вигнання більшовицьких агресорів вступило 450-тисячне німецьке та австро-угорське військо. 18 лютого 1918 р. у київському напрямкові почали наступ під командуванням генерала Лінзінгена (з березня — фельдмаршала Айхгорна) 23 німецькі дивізії (20 піхотних і 3 кавалерійських). 24 лютого в одеському напрямкові почали просуватися 10 австро-угорських дивізій (8 піхотних і 2 кавалерійські) на чолі з командувачем фельдмаршалом Бем-Ермолі (з червня — генералом Краусом). Невдовзі спільно з підрозділами армії УНР союзники звільнили від загарбників усю територію України. 2 березня 1918 р. уряд УНР прибув до Києва, а згодом у столиці законотворчу працю відновила й Центральна Рада. Вигнання більшовиків, проте, обернулося на німецько-австро-угорську окупацію.

Наявність у держави власної грошової одиниці передбачає і встановлення її паритету до валют інших країн, з якими вона має торговельно-економічні відносини. Україні, на терені якої перебувало німецьке та австро-угорське військо і для якої Центральні держави в силу військово-політичних обставин стали головними торговельними партнерами, необхідно було визначитися й у ставленні до їхніх грошових одиниць, передовсім Німеччини та Австро-Угорщини.

Грошові взаємини Центральних держав взагалі, а зокрема Німеччини та Австро-Угорщини, з Центральною Радою на офіційному рівні зав'язалися на світанку 1918 р. з часу початку перемовин між представниками УНР та країн Почв'ірного блоку в Бересті-Литовському. Природно, що міждержавного статусу вони набули після проголошення IV Універсалом Центральної Ради самостійності Української Народної Республіки, а вперше де-юре занотовані були в «Мировому договорі між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Українською Народною Республікою» (т. зв. Берестейський договір) від 27 січня (9 лютого) 1918 року. УНР підписала у Бересті мирний договір з країнами Почв'ірного блоку із укладанням торго-

Делегація Центральних держав у Бересті в 1918 році
(генерал М. Гофман, О. Чернін, Талаат-паша, Р. фон Кульман)

вельно-економічної угоди з новими союзниками, згідно з якою Україна зобов'язувалася поставити державам коаліції велику кількість продуктів і сировини. Тоді ж у договорі тимчасово було зафіксовано й валютні курси (ідентичні дореволюційним паритетам рубля до марки та крони): 1 марка = 46,2 коп., 1 крона = 39,382 коп.¹. «Мировий договір між Німеччиною, Туреччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Українською Народньою Республікою», підписаний 9 лютого 1918 р., з цього приводу, зокрема, зазначав: «обрахунок відбувати в золоті на таких основах: 1 тис. німецьких державних марок в золоті рівні 462 крб. в золоті Української Народньої Республіки, а також рівні 462 руб. в золоті бувшого російського царства (1 руб. рівняється 1/16 імперіяла), або 1 тис. австрійських і угорських корон в золоті рівні 396 крб. 78 грошам, в золоті бувшого російського царства (1 руб. рівняється 1/16 імперіяла)»².

Разом з тим, між УНР і країнами Почв'рного союзу було укладено ще й «Додатковий договір», в якому фінансове питання було висвітлено більш об'ємніше. Так, наприклад, його VII стаття торкалася приватних боргових зобов'язань, які виявили-

ся порушеними через збройне протиборство країн. Планувалося врегулювати їх таким чином:

«§ 3. Грошові зобов'язання, котрі могли бути у виконанні під час війни на підставі воєнних законів, мусять бути заплачені перед впливом трьох місяців по ратифікації мирового договору.

По сім зобов'язанням повинно платити п'ять відсотків річно від первісного строку заплати за весь час війни, з включенням трьох місяців, без огляду на мораторій. До первісного строку заплати в кожному окремому випадку відсотки платяться по договору.

§ 4. Для поалагодження грошових і приватних зобов'язань взаємно повинні бути допущені признані Державою товариства для охорони кредиторів, яко уповноважені для обстоювання інтересів з ними сполучених фізичних і юридичних осіб, застали нарушені воєнними законами, буде встановлено, як подано нижче»³.

Нижче, статтею VIII, зазначалося: «Обидві сторони, які заключають договір, згоджуються в тім, щоби по ратифікації мирового договору перейняти на себе виплату горожанам кожної сторони державних зобов'язань, а особливо громадських долгів.

З огляду на те, що Українська Народня Республіка має на меті поділити із другими частинами бувшої Російської Імперії майно сеї Імперії, то спосіб виконання означеної в першій уступі постанови застерігається надалі [в] особливій згоді. При тім Українська Народня Республіка в кожному разі переймає на себе ті зобов'язання відносно німецьких горожан, які повстали при виконуванні громадських робіт на Україні, або були забезпечені майном, що находиться на Україні»⁴. Цей текст, також 9 лютого 1917 р., в Бересті підписали уповноважені представники УНР, Німеччини та Австро-Угорщини О. Севрюк, М. Любинський, М. Левітський, Р. Кюльман та М. Гофман⁵.

Втім, уже на тоді усім учасникам договору було зрозуміло, що визначені Мировим договором валютні курси, в зв'язку із знеціненням рубля за час війни і революції, були далекими від тогочасних фінансово-економічних реалій, як українських, так і німецько-австрійських. Питання ж платежів при товарообміні вимагало встановлення нових розрахункових співвідношень валют між суб'єктами торгівлі.

За таких обставин кожна з договірних сторін розпочала дії щодо облаштування вигідного курсу своїх національних валют

на українському грошовому ринку. Мета і завдання поданої розвідки не передбачає висвітлення фінансової політики уряду УНР, проте мусимо зауважити на те, що загальний стан і господарства України, і її грошового ринку були вкрай важкими: виробництво паралізоване, торговельні зв'язки перервані, залізниці зруйновані, фінансовий ринок перебував у хаосі, а податкова система взагалі перестала існувати. Відтак уряд країни, економіка якої була понівечена революційним виром і воєнними подіями, опинився, з-поміж інших проблем, й перед проблемою відсутності у своєму розпорядженні грошової маси. Водночас на ринку перебували мільярдні суми російських рублів, яких шалено знецінювала гіперінфляція і політика «дешевих грошей», що сповідувалася більшовицьким Наркоматом фінансів. Започаткований в грудні 1917 р. випуск національної грошової одиниці — карбованця, який не мав ані належних захисту та якості, ані потрібної емісійної потужності та економічного опертя, не міг в найближчий час виправити катастрофічний фінансово-економічний стан країни. Становище ускладнювала й відсутність в українського уряду чітко визначеної програми дій та практичних заходів щодо подолання грошової та господарчої кризи, що супроводжувалися соціалістичною риторикою політиків Центральної Ради.

Потреба в урегулюванні валютних курсів виникла також унаслідок необхідності унормування грошових розрахунків між УНР і Центральними державами по товарообміну й самим фактом німецько-австро-угорської окупації і складнощами, які виникли з цього приводу у питанні грошових взаємовідносин. Довоєнний паритет з рублем у зв'язку з його однаковим співвідношенням з українською валютою автоматично стосувався й карбованця. Втім, український уряд без огляду на Берестейську угоду встановлював (до того ж доволі непослідовно) власні паритети валют. Так, наприклад, 11 лютого 1918 р. Рада Народних Міністрів УНР, на пропозицію Жуковського, встановила власне грошове співвідношення: 1 рубль = 2 маркам⁶. Однак вже наступного дня (12 лютого 1918 р.), прагнучи підняти попит на національні грошові знаки, виконуючий обов'язки міністра фінансів М. Ткаченко розіслав усім поштовим конторам, всім відділам і конторам Державного банку УНР, ощадним касам і скарбницям циркулярну телеграму про прийняття марок за курсом 462 крб. за 1 тис. марок⁷. І це при

тому, що «Тимчасовим законом про випуск державних кредитових білетів Української Народної Республіки» від 19 грудня 1917 р. рубль визначався рівним до карбованця⁸. Встановлення такого курсу не принесло очікуваних результатів через тривання бойових дій на основній території України, а коли вони вщухли, уряд УНР і Центральна Рада відчули перші ознаки грошового диктату нових союзників.

Тим часом, у перебігу просування німецьких та австро-угорських військ Україною командування окупаційних військ, зі свого боку, самовільно визначало курси валют своїх держав щодо рубля та карбованця, що ще більше ускладнювало фінансову ситуацію в УНР. 15 березня 1918 р. німецьке верховне командування в особі генерала Лінзінгена, без будь-якої консультації з українським урядом, власним розпорядженням встановило новий курс царського російського рубля в 1,50 марки (66 $\frac{2}{3}$ коп. за марку), заявивши при цьому, що такий паритет відповідає міжнародному і тому повинен бути прийнятий в Україні. Уряд Центральної Ради про такий крок окупаційних властей був принизливо поставлений до відома телеграмою Головної квартири німецьких військ в Україні⁹. 16 березня, після обговорення цієї телеграми, Рада Народних Міністрів УНР була змушена доручити кредитовим установам і скарбницям встановити вільний прийом і обмін кредитових марок за курсом у півтори марки за російський рубль¹⁰. Зокрема, уряд ухвалив: «установити курс на російський рубль півтори марки і доручити Міністерству Фінансів опублікувати цю постанову в часописах і дати відповідно розпорядження по кредитних державних установах і казначействах про вільний прийом і обмін германських марок по вищезазначеному курсу; 2) доручити всім Міністерствам вжити заходів для проведення цієї постанови в життя»¹¹.

Цікаво, що про курс карбованця в постанові Ради Народних Міністрів навіть не згадувалося, а в подальшому уряд УНР намагався довести, що цей занижений паритет має застосовуватися лише до рублів і не може бути вживаний щодо карбованця. Зрозуміло, що ця дитяча «уловка», яка не варта серйозного уряду, як визначив її тогочасний дослідник фінансів Л. Неманов, була безжалісно знищена австро-німцями¹². Втім, досить скоро Центральна Рада змушена буде погодитися на ще нижчий ва-

лютний курс. Одночасно курс австрійської крони було встановлено у $2 \frac{1}{4}$ крони за рубль ($44 \frac{1}{2}$ коп. за крону)¹³.

Втім, становище, коли кожна з присутніх на українському терені (а відповідно, й ринку) сил самовільно визначає сприятливий для себе курс грошових одиниць, не могло тривати довго. Невигідно це було, перш за все, українській стороні і як з фінансово-господарчого боку, так і з огляду на підрив владного авторитету. Враховуючи ж військово-політичні обставини, в яких опинилася Центральна Рада та її уряд у 1918 р. після підписання Берестейської угоди, без урахування позицій німецької та австро-угорської сторін і пошуку порозуміння з ними, розв'язати валютно-паритетний вузол українська влада об'єктивно не змогла б. Тим паче односторонньо і на власну користь.

Питання це постало на засіданні Ради Народних Міністрів 20 березня 1918 р., коли урядовці (В. Голубович, М. Ткаченко, Д. Коліух, П. Христюк, О. Жуковський) обговорювали пропозицію міністра судівництва М.Ткаченка щодо асигнування в розпорядження Кредитової канцелярії Міністерства фінансів УНР 1 млн крб. обігових коштів¹⁴. Цікаво, що рішення (позитивне) було прийнято за відсутності виконуючого обов'язки міністра фінансів В. Мазуренка. Під час засідання міністри доручили та уповноважили Кредитову канцелярію Міністерства фінансів увійти в порозуміння з представниками Німеччини та Австро-Угорщини, а також інших Центральних держав, і остаточно вирішити питання щодо всіх закордонних рахунків. Уряд також зазначив: «Щодо курсу різних цінностей Кредитовій Канцелярії дається право організувати комісію»¹⁵. Отже, з метою врегулювання цього питання та вирішення інших поточних міждержавних фінансових проблем було вирішено створити Тристоронню україно-німецько-австроугорську фінансову комісію.

Комісія почала засідання в Києві вже о 10 ранку 24 березня 1918 р. в приміщенні Кредитової канцелярії Міністерства фінансів УНР й мала обговорити питання й дійти згоди щодо курсу марки та крони в Україні. З українського боку в роботі комісії брали участь Х. А. Барановський (голова), А. Ю. Добрий, М. Л. Кауфман, Г. М. Супрун, В. П. Тимошенко, В. Є. Василевський¹⁶, до яких з 1 квітня 1918 р. приєдналися товариш міністра фінансів В. Мазуренко, міністр торгу і промисловості Феценко-Чопівський, пани Вольський, Диновський

та виконуючий обов'язки директора Державного банку В. Ігнатович¹⁷. З німецького боку у роботі комісії взяли участь Мельхіор, Відфельдт, а з 1 квітня 1918 р. ще й майор Бюрман, Моснер та Гапмунд. Австро-Угорщину представляли початково Гертнер й Себеста, а з квітневого засідання ще й Полляк та майор Іон¹⁸. Секретарував у комісії Р. Шафаревич¹⁹.

Перше засідання 24 березня 1918 р. мало здебільшого організаційний характер. Проте на ньому було прийнято принципове рішення встановити твердий розрахунковий курс для валют Центральних держав й України. Український уряд подав пропозицію визнати «як тимчасову міру, курс, встановлений командуванням групою армій Лінзінгена для розрахунків військ на Україні в 1,50 марки за рубль»²⁰. Питання про запровадження так званого східного рубля і визначення його курсу, що мав би дорівнювати двом маркам і який самовільно встановлював генерал Лінзінген, на вимогу делегації УНР було відкладено «до отримання від Германських делегатів розтлумачень про підстави випуску східного рубля та інструкцій від Українського Уряду»²¹. Крім того, виявилось, що стосовно так званого рубля українські представники ще не були навіть офіційно усвідомленими²².

Надалі члени спільної комісії прийняли пропозицію Х. Барановського встановити наступний порядок дебатів:

«а) чи бажано взагалі встановити твердий курс між валютами України і Центральних Держав.

в) чи слід встановити твердий курс валюти для певних категорій зробок, чи ж для всіх операцій.

с) на який термін слід встановити твердий розрахунковий курс.

д) як потрібно визначати висоту твердого розрахункового курсу.

е) які загальні постанови щодо валюти потрібно прийняти в зв'язку з запровадженням твердого розрахункового курсу»²³.

Делегати погодилися на тому, що встановити твердий розрахунковий курс для валют Центральних держав та України є принципово бажаним. Питання ж, для яких категорій оборуд слід користуватися твердим розрахунковим курсом і на який термін, належало до подальшого обговорення²⁴.

Водночас представниками Центральних держав було беззаперечно відхилено заяву українських делегатів про те, що, за

можливості пасивного сальдо при взаємному товарообміні, ціна, «згідно мировому договору, має сплачуватися золотом» Києву державами Почвірного союзу (ст. 4 протоколу першого засідання фінансової комісії)²⁵. Німецькі та австро-угорські представники відповіли зокрема, що «зобов'язання платежу пасивного сальдо золотом ні з буквального тексту, ані зі смислу мирового договору не витікає і тому ними відхиляється»²⁶. Українська делегація «внаслідок заперечень представників Центральних Держав, погодилася поки-що зняти це питання з обговорення й залишити його відкритим»²⁷. Очевидно, урядовці УНР ще цілком не усвідомлювали реалій ситуації, що складалася в Україні з приходом на її терен австро-угорських й німецьких військ, наслідків своєї безпорадності і хто, за цих обставин, є у великій політиці.

На другому засіданні комісії, що розпочалося о шостій вечора 26 березня 1918 р., було встановлено випадки, для яких має діяти твердий розрахунковий курс валют, а саме:

«1) Для платежу військами Центральних Держав на Україні.

2) Для поштовотелеграфних та залізничних стосунків.

3) Для безпосереднього обміну монопольними і товарами (1-а категорія) між Державами.

4) Для товарних зрбок, що заключаються з дозволу Уряду (2-га категорія) Центральними організаціями відповідних країн, що перебувають під урядовим наглядом.

5) Для зрбок з рештою товарами (3 і 4 категорій), котрі імпортуються та експортуються у визначених й зарання обумовлених між урядами кількостях, і таких, які будуть користуватися свободою вивозу та ввозу»²⁸.

Що стосується останнього пункту, то представники Центральних держав пообіцяли, що лобіюватимуть його перед своїми відповідними інстанціями на батьківщині та виступлять за згоду на встановлення твердого розрахункового курсу для платежів за категоріями товарів, згаданих у пункті 5-му, лише за умови, «що платежі за ці товари будуть здійснюватися на території України»²⁹.

Щодо терміну, на перебіг якого буде чинним вироблений спільною комісією розрахунковий курс валют, то делегати дійшли згоди, що встановлюватиметься він поки що до 15 червня 1918 р. з автоматичним продовженням (кожного разу при згоді

обох сторін) ще на місяць. При цьому заява про відмову має надійти за два тижні до настання кожного 15-го числа наступного місяця³⁰.

Що ж до питання про нормований курс рубля чи карбованця до марки та крони, то тут збори не могли прийти до певного рішення: українські представники вважали, що продовження встановленого для групи армій Лінзінгена курсу в 1,50 марки за рубль на більш довший час є «черезчур високим» і пропонували встановити його як за мирного часу в 2,16 марки за рубль, на що німці категорично не погодилися³¹. В зв'язку з тим, що остаточно досягти спільної думки не вдалося, було вирішено, щоб делегати Центральних держав зв'язалися з їхніми інстанціями на батьківщині для консультацій³².

Зносини членів спільної Фінансової комісії зі своїм керівництвом у Відні та Берліні не вплинули однак на непоступливість представників Австро-Угорщини та Німеччини, а ще більш устійнили їхню позицію. Пролити світло на мотиви та аргументи німців та австрійців у цьому питанні допоможе розуміння їхнього бачення фінансового становища в УНР на той момент. Його на основі «достовірних й достатньо повних свідчень», можна, наприклад, побачити у конфіденційній доповіді про політичний та економічний стан в Україні, яку 26 березня 1918 р. (день засідання спільної Фінансової комісії) австро-угорський посол в УНР граф Й. Форгач надіслав у Відень своєму міністрові іноземних справ О. Черніну³³. Подібну ж інформацію від секційного радника Енеді отримав й голова австрійської делегації при спільній Комісії з продовольства УНР та Центральних держав генерал-майор австро-угорського війська Оттокар фон Ландвер³⁴.

У цьому звіті, який мав бути направлений в друкованому вигляді всім компетентним австро-угорським інстанціям для конфіденційного знайомства, грошова ситуація в УНР і, відповідно, перспективи курсу крони на теренах України висвітлювалися досить песимістично для рубля та українського фінансового ринку: «З урахуванням всіх моментів, що впливають на «вартість» рубля, справжня дурниця те, що він коштує 2.50 крони. Ці рубльові банкноти найрізноманітніших варіантів випуску, що зустрічаються тут, знаходяться в обігу і приймаються в якості готівкових грошей, включаючи й купони анульованої російської воєнної позики. Однак одного чудового дня вони, вірогідніше

за все, знеціняться навпіл або повністю і їхній курс різко впаде так, що ці рубльові банкноти будуть обмінюватися за курсом максимум на одну крону. В цьому зв'язку слід відмітити, що українські державні каси повністю пусті, службовці вже більше місяця не отримували жалування, а Міністерство добуває собі гроші, реквізуючи попри всього іншого цукор на цукрових заводах, а замість грошей видає документи, що підтверджують його отримання. Тому вкрай необхідно нарешті розумно врегулювати співвідношення вказаних курсів валют»³⁵.

Непохитність позицій представників Центральних держав зумовлювалась також й політичною слабкістю становища уряду В. Голубовича. До окупаційної влади все частіше надходили відомості про реорганізацію Кабінету Міністрів. Так, представник Міністерства іноземних справ Австро-Угорщини при Головному командуванні австрійською армією Р. фон Шторк 27 березня 1918 р. повідомляв до Відня, що становище українського уряду не дуже міцне і найближчим часом очікується його переформування; фінансові та промислові кола відмовляють в підтримці Раді Народних Міністрів, посилаючись на ризикованість соціалістичної програми, а міністерства повністю дезорганізовані, кругом не вистачає досвідчених фахівців³⁶.

Австро-угорський посол у Києві граф Й. Форгач у своєму донесенні міністрові іноземних справ О. Черніну від 30 березня 1918 р. також вказував на слабкість позицій уряду В. Голубовича, хаос в економіці країни та крах фінансової системи УНР, для хоча б часткової стабілізації якої перепорою є «майже нездоланна фінансово-технічна проблема, а саме нестача цінних паперів та грошових рублів, які повністю зчезли, приховані селянами. Не підкріплений, власне майже знецінений паперовий рубль, став недостатнім і тому дефіцитним товаром»³⁷. При цьому Й. Форгач застерігає австро-угорське керівництво від неконтрольованого вливання крон до українського ринку шляхом приватної торгівлі та за вільного (не зафіксованого) валютного курсу, зазначаючи: «Наші крони, власне, теж приймаються як засіб платежу, однак кілька мільйонів, що потрапили до країни в результаті прикордонної торгівлі та купівельних операцій армійського керівництва, сильно знизили її курс, котрий в Києві опустився навіть нижче мирного паритетного курсу щодо рубля. В інтересах нашої валюти можна тільки відмовитися від імпорту наших банкнот у великих кількостях»³⁸. Таким чином, виходячи

з вищенаведеного, стає цілком зрозумілою жорстка позиція німецьких та австро-угорських делегатів під час перемовин щодо встановлення розрахункового курсу між грошовими одиницями цих країн та УНР.

На черговому засіданні фінансової комісії, яке відбулося 1 квітня 1918 р., питання встановлення валютного співвідношення між рублем (карбованцем) та маркою ще більш загострилося і загрожувало зірвати укладення угоди. Німецька сторона зробила більш жорсткими свої вимоги й стояла на визнанні твердого розрахункового курсу в $1\frac{1}{2}$ марки до рубля/карбованця. За таких умов українські представники спробували повернутися до курсу, попередньо запропонованого німцями (1,5 марки), однак німецькі представники твердо стояли на своєму. При цьому вони заявили, «якщо Україна на це не може погодитися, то належить перервати переговори, як такі, що не велися»³⁹. Україна поступилася.

Того ж дня, 1 квітня 1918 р., В. Мазуренко на засіданні Ради Народних Міністрів доповів, що на переговорах делегати від Німеччини не погоджуються на встановленні паритету рубля і марки рівному $1\frac{1}{2}$ (тобто у 1,50 марки за рубль) і що умови, запропоновані німцями, представниками українського уряду були відхилені, які стоятимуть на позиції в півтори марки за рубль⁴⁰.

Тим не менш уряд України таки був змушений піти на поступки. 6 квітня 1918 р. між УНР та Центральними державами було укладено відповідну угоду про встановлення твердого розрахункового курсу між їхніми грошовими одиницями⁴¹.

9 квітня 1918 р. в Міністерстві фінансів УНР з цього приводу було вироблено відповідний циркуляр (§ 131)⁴². В документі, зокрема, зазначалося:

«Київ 9 квітня. Між Українською, німецькою і австро-угорською фінансовими комісіями дійшло до згоди відносно установаження твердого розчетного курсу між рублем, маркою і короною для визначених оплат (платежів), строком до 15-го липня цього року курс одного рубля рівняється $1\frac{1}{2}$ марки[,] 2 кронам[;] цей твердий розчетний курс важний[:]

1) Для оплати (платіжа) війська центральних держав на Україні.

2) Для поштово-телеграфних і залізничних зносин.

3) Для безпосереднього обміну монопольними товарами між державами.

4) Для товарних сділок заключених за дозволом Правительства Центральними організаціями відповідних держав, які є під правительственным контролем.

5) Для оплати (платежів), на Україні умов з рештою товарами, які імпортуються і експортуються в означеній і раніше умовленій між правительством кількості і такими, які користуватимуться свободою вивозу і ввозу.

При цьому було встановлено, що цей розсчитний курс не є обов'язковий ані для валютної хототатности, ані для всіх тих сділок, які не перелічені в параграфах 1—5. У цих випадках устанавлення курсу дається робити по добрій згоді»⁴³.

13 квітня 1918 р. Кредитова канцелярія Міністерства фінансів УНР надіслала генеральному писарю цей циркуляр у вигляді «Обіжника про курс грошей» для негайної інформації всіх підлеглих Міністерству інституцій⁴⁴.

Із встановленням твердого розрахункового валютного курсу, однак, не вдалося уникнути недоречностей, пов'язаних з міжгрошовим обміном. Причиною цьому стало існування насправді фактично двох офіційних курсів: одного обов'язкового для зносин з німцями та австрійцями (1 марка = 75 коп., 1 крона = 50 коп.) і іншого, за яким приймалася валюта від приватних осіб установами Державного банку (1 марка = 66 $\frac{2}{3}$ коп., 1 крона = 44 $\frac{1}{4}$ коп.). Другий курс (відповідний до встановленого генералом Лінзінгеном) приймався у випадках, які не суперечили умовам тристоронньої домовленості про твердий розрахунковий курс, вироблений фінансовою комісією. Причиною цьому стала політика Державного банку УНР, який у своєму Обіжнику встановив для своїх контор, відділів та державних скарбниць подібні розрахунки:

«По змові Уряду Української Народньої Республіки з представниками вищої влади Німецько-Австрійських військ на Україні було устанавлено слідующий курс рубля в порівнянні його до марок та крон: 1 рубль рівняється 1 $\frac{1}{2}$ німецьким маркам, або 2 $\frac{1}{4}$ австрійським кронам.

Потім, між германськими, австро-угорськими та українськими делегатами Фінансової Комісії було устанавлено з терміном до 15 червня 1918 р. слідующий твердий курс для окремих платежів між українською валютою й германською маркою, а та-

кож і кроною: одна марка рівняється 75 копійкам; одна крона рівняється 50 копійкам.

Цей твердий курс дійсний:

1) коли платежі робляться військами центральних держав на Україні;

2) для поштово-телеграфних та залізничних зносин;

3) для безпосереднього обміну монопольними товарами між державами;

4) для товарних умов (сдѣлокъ), які заключаються за дозволом Уряду тими центральними організаціями відповідних країн, котрі підлягають урядовому контролю;

5) для оплати (платіжів) на Україні умов (сдѣлокъ) по тим товарам, які імпортуються та експортуються в означеній і раніше умовленій між правительствами кількості, а також умов і по тим товарам, які користуватимуться свободою експорту та імпорту.

При цьому було встановлено, що цей твердий розплатний курс не є обов'язковим ані для валютного обороту, ані для всіх тих умов (сдѣлокъ) які не перелічені в параграфах 1–5; для цих випадків дозволяється вільне встановлення курсу.

Повідомляючи про це, Державний Банк пропонує Конторам, Відділам та Скарбівням, при операціях зо згаданою чужоземною валютою, мати на увазі слідуючи:

а) приймати, на підставі посвідчень відповідних органів влади, по операціям, при зазначенних в п. 1–5 випадках, німецькі марки та австрійські крони по курсу: 1 германська марка = 75 копійок; 1 австрійська крона = 50 копійкам; 1 карбованець або рубель = $1\frac{1}{2}$ герм. марк. = 2 австрійським кронам;

б) як будуть в касі гроші, провадити вільний розмін німецьких марок та австрійських крон на кредитові білети (як рублі так і карбованці) без перешкод по такому курсу: 1 карбованець або рубель = $1\frac{1}{2}$ германським маркам = $2\frac{1}{4}$ австрійськ. кронам; 1 германська марка = $66\frac{2}{3}$ копійк.; 1 австрійська крона = $44\frac{1}{2}$ копійк.;

в) маючи на увазі необхідність прийти на поміч демобілізуемим урядовим установам (учредженням) та військовим частинам в справі ліквідації тих сум в румунській валюті, які маютья в їх розпорядженні, — приймати румунські леї (франки) до розміну на кредитові білети та в закот взносів на відновлення кредитів виключно від цих інституцій та частин і по курсу 37,5 коп.;

г) продажу зазначених грошових знаків з каси, до особливо-го розпорядження, не провадити.

Вказівки про установаження розпорядку справозданности, (отчетности) по цій операції будуть в свій час дані додатково.

Оригінал підписали: Виконуючий обов'язки Директора Державного Банку В. Ігнатович та Виконуючий обов'язки Директора Відділу А. Шелест»⁴⁵.

Така система, звичайно ж, призводила до багатьох колізій, що не йшли на користь і так не надто гарним стосункам між урядом УНР і німецькими та австро-угорськими окупаційними владами в Україні.

Навесні 1918 р. становище українського уряду погіршувала й передстрайкова ситуація з робітниками залізниць, які вже чотири місяці не отримували заробітної плати. Крім того, залізнична індустрія, як, власне, й колійна мережа країни, потребували термінового капіталовкладення й вимагали встановлення чіткого державного контролю й регулювання. На порядку денному постала справжня загроза не лише зриву виконань торговельно-постачальних зобов'язань Центральної Ради перед країнами Почвiрного блоку, але й краху усїєї, ще так чи інакше вцілілої, державної інфраструктури тощо.

Саме з цього приводу ще 12 березня 1918 р. між повноважним представником начальника військового залізничного відомства в Києві, майором Генштабу австро-угорських військ Юном та Управлінням залізниць України відбулася безпосередня зустріч. Предметом переговорів виявилася багатомісячна заборгованість з виплати зарплати українським залізничникам. Управлінню залізниць України пропонувався аванс за кошт австро-угорських фінансових засобів на погашення заборгованості по зарплаті для залізничників. Ця пропозиція була «з вдячністю» відхилена головою Ради Міністрів В. Голубовичем⁴⁶. Проблему ж зарплатні залізничникам однак не було вирішено.

19 березня 1918 р. на засіданні української комісії з товарообміну її члени доконано виявили, що німці скуповують рублі задешево зі спекулятивною метою, але на пропозицію М. Порша про це не було заявлено німецькій стороні. Тоді ж А. Марголін запропонував позичити в німців грошові знаки, допоки не будуть надруковані українські, однак це питання так і не набуло розгляду⁴⁷.

Цілком зрозуміло, що надалі ситуація не могла перебувати в подібному стані. 20 березня 1918 р. Рада Міністрів уповноважила кредитову канцелярію Міністерства фінансів (у порозумінні з представниками Німеччини, Австро-Угорщини та інших Центральних держав) організувати для остаточного вирішення всіх фінансових закордонних рахунків спеціальну комісію⁴⁸. До складу комісії увійшли: від України — міністр фінансів Мазуренко (голова), міністр торгу і промисловості Феценко-Чопівський, Барановський, Тимошенко, Добрий, Кауфман, Вольський, Диновський та директор Державного банку Ігнатович; від Німеччини — Відфельд, Мельхіор, Моснер, Гапмунд і майор Бюрман; від Австро-Угорщини — Гертнер, Себеста, Полляк та майор Іон. Секретарював Шафаревич⁴⁹.

23 березня 1918 р. на засіданні спеціальної комісії з товарообміну українські представники заявили, що уряд УНР готовий надати Центральним державам 2 млн пуд. цукру під отримання авансу на суму в 30 млн рублів, однак документів, які підтвердили б здійснення цієї операції, віднайти не вдалося.

Очевидно, члени комісії не змогли знайти спільну мову, позаяк 25 березня 1918 р. уряд УНР знов обмірковував справу щодо отримання зовнішньої позики. Того ж дня було принципово визнано за необхідне взяти зовнішню позичку і доручено голові Ради Міністрів В. Голубовичу та відповідним міністерствам розпочати з цього приводу переговори⁵⁰. Що спонукало уряд Центральної Ради схилитися до думки про нагальність позичити гроші в іншій країні, якою за тогочасних умов могла бути лише Німеччина чи Австро-Угорщина? Це, перш за все, фінансова прірва, в яку скочувалося господарство країни, та відсутність у розпорядженні Ради Міністрів коштів, необхідних для державного керівництва, яке вислизало з рук провідників УНР.

Криза була настільки очевидною, що австро-угорський посол в Києві граф Й. Форгач, повідомляючи 26 березня 1918 р. до Відня своєму міністрові іноземних справ графу О. Черніну про політичний та економічний стан в Україні*, називає спів-

---

* Цю доповідь склав австрійський секційний радник Енеді для голови спільної Комісії з продовольства, дійсного таємного радника, генерал-майора австро-угорської служби О. Ландвера фон Прагенау. Його копію посол Австро-Угорщини в Україні граф Й. Форгач й переправив до Відня міністрові іноземних справ графу О. Черніну.

відношення у 2,5 крони щодо рубля/карбованця, зафіксоване Берестейським договором, «справжньою дурницею» і передбачає його швидке падіння до однієї крони. В цьому цісарський посол окремо відмічав, що «українські державні каси повністю пусті, службовці вже більше місяця не отримували жалування, а Міністерство [фінансів УНР] добуває собі гроші, реквізуючи попри всього іншого цукор на цукрових заводах, а замість грошей видає документи, що підтверджують його отримання»⁵¹. Відчуваючи грошову безпорадність Центральної Ради, австро-німецькі члени спільної фінансової комісії на засіданні 26 березня 1918 р. ультимативно посилюють свої вимоги щодо встановлення валютного паритету⁵².

Тим часом, 27 березня 1918 р., головнокомандувач австро-угорської армії повідомляв з Бадена телеграмами цісарського міністра іноземних справ О. Черніна, що на його адресу щоденно надходять повідомлення про те, що українські залізничники погрожують розпочати страйк через відсутність зарплати. Головнокомандувач переконливо обґрунтовував своє занепокоєння: «В нинішній ситуації страйк на залізниці міг би мати не передбачувані наслідки для діючих на півдні України імператорських і королівських військ. Армійське командування не має у своєму складі необхідних воєнних залізничних формувань, щоби задіяти їх на українських залізницях в районі дислокації австро-угорських військ. Тим самим ми повністю залежимо від підтримки українських залізничників та взаємодії з ними. В мене більш немає засобів для вирішення даного питання, тому я звертаюся до Вас, Ваша Високосте, з проханням виявити вплив на уряд України з метою врегулювання ним питання про погашення заборгованості по зарплатні. В випадку відсутності в уряді України необхідних грошових коштів вважаю за необхідне надати їх Раді в борг з урахуванням їхнього своєчасного погашення. До цього всі австро-угорські ешелони повинні прямувати по українським залізницям безкоштовно»⁵³.

Того ж дня уряд УНР розглядав пропозицію німецької військової влади в Києві щодо виплати ними (німцями) грошової платні службовцям українських залізниць. Голова Ради Міністрів В. Голубович на засіданні уряду одразу ж поставив на розгляд питання про зовнішню позичку для задоволення поточних потреб держави. Вести переговори з цього приводу бу-

ло доручено представникові Державної комісії з товарообміну І. Фещенко-Чопівському і міністрові фінансів УНР⁵⁴.

28 березня 1918 р., відбулося чергове, спільне з представниками Центральних держав, засідання Комісії з товарообміну. Головуючий на засіданні М. Порш у вступній промові одразу ж зазначив, що весь фінансовий апарат України було зруйновано більшовиками, які, до того ж, вивезли за її межі мільйони скарбових грошей. Крім того, промовець вказав присутнім, що провіантські запаси розграбовано чи також вивезено до Росії, рухомий склад залізниць вигнано за межі країни, мости підірвано, необхідно купувати хліб, а коштів на його придбання немає. Як бачимо, представник УНР вказував саме на ті проблеми, у вирішенні яких безпосередньо були зацікавлені і німці, і австро-угорці. Після цього М. Порш заявив, що з огляду на змалювану ситуацію, український уряд пропонує Німеччині надати йому у позику або авансом грошові знаки; крім того, бажано також передати Україні вагони і потяги, що були захоплені раніше Німеччиною та Австро-Угорщиною на теренах колишньої Росії⁵⁵. Представники Центральних держав погодилися на таку пропозицію, а їхні фахівці взялися розробляти умови надання Києву суми, необхідної для вирішення поточних проблем із виплатою платні залізничникам України.

Після засідання німці й австрійці одразу ж почали консультації із Берліном та Віднем. Так, наприклад, міністр іноземних справ О. Чернін 30 березня 1918 р. телеграфував цісарському послу в Києві графу Й. Форгачу з цього приводу наступне: «Питання про виплату зарплатні українським залізничникам через можливий їхній страйк в районі дислокації наших військ постійно викликав в мене прискіпливу увагу та стурбованість. Вчора мені вдалося домогтися принципової згоди прем'єр-міністра на проведення безпосередніх переговорів майора Іона з міністром залізничного транспорту та отримання нашої фінансової допомоги. Поки що кожному робітникові має бути виплачено аванс, для чого необхідно виділити 21 млн рублів, причому дві третини суми Німеччиною, а одна третина нами. Майор Іон доповів про це армійському командуванню. Заперечення уряду [України] проти прямої виплати боргу окупаційними властями частково пов'язане з питаннями соціал-демократичних організацій залізничників. Становище на залізничному транспорті, котрий майже не працює, включаючи й обслуговування військо-

вих ешелонів, і не має фінансових надходжень, є лише одним з елементів хаосу, що склався, та повного краху фінансової системи в Україні»⁵⁶.

Далі досвідчений австро-угорський міністр іноземних справ змалював своєму послові віденське бачення української фінансово-політичної ситуації, а саме: «Для приведення в дію [української] державної машини хоча б наполовину доведеться центральним органам влади витратити, попри великих сум для виплати селянам за здане зерно, ще кілька сотень мільйонів рублів. І якби величина цих вкладень в теперішній час не була настільки значною, якщо б найбільші аванси та ссуди можна було б отримати зворотньо з цієї багатой корисними копалинами країни при впорядкуванні суспільних відносин, то сьогодні перед нами стояла б майже нездоланна фінансово-технічна проблема, а саме нестача цінних паперів та грошових рублів, які повністю зчезли, приховані селянами. Не підкріплений, власне, майже знецінений паперовий рубль, став недостатнім і тому дефіцитним товаром. Грошові знаки, що за замовленням уряду [УНР] друкуються в Лейпцигу, будуть готові тільки до кінця літа. Наші крони, власне, теж приймаються як засіб платежу, однак кілька мільйонів, що потрапили до країни в результаті прикордонної торгівлі та купівельних операцій армійського керівництва, сильно знизили її курс, котрий в Києві опустився навіть нижче мирного паритетного курсу щодо рубля. В інтересах нашої валюти можна тільки відмовитися від імпорту наших банкнот у великих кількостях. Для раціонального вирішення проблеми шляхом вилучення мільярдів паперових грошей, що знаходяться в селян, необхідні певний час і зовсім інша державна влада, а не уряд кількох молодих безпорадних революціонерів та соціал-демократичних утопістів. Я мав це викласти, оскільки таке важливе для наших військ питання про регулярну виплату зарплатні в мільйони рублів є частиною фінансової кризи в Україні»⁵⁷.

Яку ж суму запрошували в Центральних держав українські урядовці? Судячи з доповідної телеграми посла Австро-Угорщини в УНР графа Й. Форгача до міністра іноземних справ графа О. Черніна, попередньо Україна прагла отримати 50 мільйонів. «Міністри фінансів і торгівлі від імені уряду України розшукали посла Німеччини та мене, — писав він до Відня, — і клопоталися в отриманні авансом 50 млн. рублів для

виплати зарплатні залізничникам. Оскільки Армійське командування та Верховне командування німецьких військ були готові взяти на себе виплату зарплатень залізничникам, ми дали принципову згоду з обмовкою нашого уряду про прийняття наших умов, що заключалися в контролі видачі грошових коштів тільки залізничникам і врегулюванні валютних питань. Через недостатню кількість рублів для забезпечення даної та інших потреб уряду необхідно до надання йому авансу усунути коливання курсу крони та марки з метою захисту наших валют, надавши нам право самим вирішувати, в якій валюті будуть здійснюватися авансування та виплати. Фахівцям доручено негайно розробити відповідні докладні документи»⁵⁸.

У відповідності до прохання української сторони представники Центральних держав виробили проект договору про видачу урядові УНР авансу, однак в сумі 25 мільйонів рублів (подається в перекладі з російської):

«ПРОЕКТ

Між Урядами Німеччини та Австро-Угорщини, в подальшому іменуємими «Центральні Держави» — з одного боку та Урядом Української Народньої Республіки, що в подальшому іменується «Україна» — з іншого боку, уклали наступний договір.

С т а т т я 1-а.

§ 1. Центральні Держави надають Україні аванс в 25.000.000 рублів.

§ 2. Сума ця призначена винятково для сплати авансів в рахунок належних за квітень жалування та заробітної платні службовцям і робітникам залізниць на Україні.

§ 3. У виправдання використання авансів згідно договору Українське Міністерство Шляхів Сполучення має представити місцям[,] вказуваним Центральними Державами[,] погашені й заключні розрахункові листки протягом 10 днів по витоку сплати, але не пізніш 25 квітня 1918 року нового стилю.

§ 4. Надалі Україна прийме всі належні заходи для приведення залізниць до такого стану, щоб вони самі могли себе утримувати. По сьому з 15 квітня 1918 року жодна приватна особа не повинна їздити без сплаченого квитка. Російські солдати

повинні платити. На вокзалах має бути запроваджено точний контроль відбутих і прибутих, в випадку необхідності, за сприянням Германських і Австро-Угорських солдатів. Німеччина та Австро-Угорщина негайно замовлять військові квитки для того, щоб їхні військові чини, заради гарного прикладу якомога швидше були оснащені правильними видами.

§ 5. Міністерство Шляхів сполучення потурбується про те, щоб для дії залізниць і особливо залізничних полагоджених міністерських[,] була здійснена належна винагорода робітників за їхню виробничість шляхом установаження позробної платні. З 1-го квітня 1918 року скасовуються військові надбавки.

§ 6. До остаточного вирішення тарифного питання Центральні Держави згодні платити за усі невійськові вантажі, що відправляються за накладними, відповідні ставки мирного часу. Одночасно Україна приймає на себе зобов'язання, щоб такого роду невійськові вантажі Центральних Держав завжди відправлялися і виконувалися без зволікання. Прикордонним комісарам будуть надані відповідні вказівки.

§ 7. Подробиці проведення цих заходів будуть встановлені між уповноваженими офіцерами генерального штабу Германського та Австро-Угорського польового начальника залізниць — з одного боку та Українського Міністерства Шляхів сполучення — з іншого боку.

С т а т т я 2-а.

§ 1. Центральні Держави видають аванс рублями чи Германськими марками або Австрійськими кронами, при цьому Германська марка — 75 к., а австрійська корона — 50 коп.

Надалі Центральні Держави вправі сплатити в рахунок авансу рубльом «ост» до одного мільйону, при цьому рубль «ост» дорівнює 1,50 російського рубля.

Сплата залізничним службовцям повинна бути здійснена згідно цих розрахункових курсів.

§ 2. Сплачуваний Центральними Державами аванс буде захований в рахунок очікуваних невдовзі постачань харчових продуктів і фуражу з боку України Центральним Державам.

Оскільки ж аванс не буде погашено шляхом розрахунку, Україна зобов'язується повернути аванс не пізніше 1-го липня 1918 року. Аванс належить обкладанню 7% річних до розрахунку чи до повернення.

Україна повертає зворотно за бажанням Центральних Держав кронами або марками в тому співвідношенні до сальдо[,] в якому Центральні Держави надали ці валюти в розпорядження України.

§ 3. Аванс забезпечується доходами, обладнанням і рухомим складом Українських залізниць.

§ 4. Силу рубля за смыслом цього договору мають тільки рублі, випущені за царського уряду оскільки вони на території України мають необмежену, законну і дійсну платіжну силу. Якщо бажаною буде сплата іншими рублями, або купонами внутрішніх російських позик, або карбованцями, то для цього потрібно увійти в окрему угоду.

§ 5. Центральні Держави залишають за собою право доручити банкам фінансове проведення цього договору.

З оригіналом згідно:

*Секретар комісії Р. Шафаревич*⁵⁹.

Отже, проект виділення авансу містив у собі конкретні вимоги, які яскраво висвітлюють ставлення Берліна та Відня до української влади. Це, перш за все, вираження в офіційному документі недовіри урядові УНР вимогою надання окупаційному командуванню звітних документів про цільове використання коштів та диктатом щодо правил експлуатації залізниць. По-друге, Центральні держави, не приховуючись, вказували урядові суверенної держави на встановлення бажаного їм внутрішнього розпорядку руху потягів і способу оплати праці залізничників. Крім того, за відносно невелику позику окупанти прагли отримати для себе небачені привілеї аж до провезення поза чергою військових вантажів за тарифами мирного часу. І врешті, за рамки договору (а отже й грошового обігу на шляхах сполучення) виводилася платіжна спроможність українських грошових одиниць (карбованця і гривні), коли висувалася вимога погашення авансу царськими рублями. Аналізуючи документ, неважко дійти висновку, що угода ця нав'язувалась УНРеспубліці, а позиція представників України, в кінцевому результаті, визначалась як *box clamantis in deserta*.

Природно, що таке неприховане втручання у внутрішні справи держави й намагання принизити керівництво УНР викликали протест з боку українського уряду.

31 березня 1918 р. на своєму засіданні Рада Народних Міністрів, заслухавши з цього питання доповідь міністра торгу і промисловості І. Фещенка-Чопівського та повідомлення міністра фінансів В. Мазуренка, ухвалила: «а) позичку грошей у німців одхилити; в) доручити Міністру Фінансів попередити німців, на яких умовах ми можемо прийняти позику грошей, яко аванс під товари, і ультимативно заявити, що ми не допустимо їх втручання в виплату жалування служачим залізниці і пошти; с) доручити Міністру Шляхів зробити приказом по Міністерству виговор Плевако за його самовільні переговори з німцями про грошову позику з погрозою, що при повторенні таких вчинків він буде увільнений від служби»⁶⁰.

Наступного дня (вранці 1 квітня 1918 р.) на засіданні спеціальної комісії, що відбулося в приміщенні Українського Державного банку, міністр фінансів УНР В. Мазуренко від імені свого уряду заявив, що Рада Народних Міністрів в цілому ухвалила проект угоди, але пропонує внести до неї кілька змін:

«а) Замість передбаченого розрахункового курсу в 1½ марки вона бажає такого в 1,5 марки. Відповідно до сього встановиться й курс австрійської крони;

б) відсоток з 7% річних вважається надто високим;

с) Видачу мільйона рублів «Ост» в рахунок авансу потрібно усунути;

д) На контроль Германського та Австро-Угорського військового управління при сплаті жалування та заробітків не повинно бути дано згоди»⁶¹.

Німецько-австрійські представники висловили готовність піти на певні поступки в питаннях зниження відсоткової ставки з позичок і відмовитися від видачі мільйона ост-рублів. Разом з тим представники окупаційної влади прагли зберегти за собою контроль над використанням коштів, заявляючи, що «запропонований шлях вповні охороняє права Українського Уряду» і, водночас, виявили згоду «розглянути й іншу пропозицію, що переслідує ту ж мету»⁶².

Особливо заговорилися переговори в частині обговорення умов валютного паритету. В питанні про зміну валютного курсу по позиці з 1½ марки за рубль на 1,5 марки представники Центральних держав залишилися непохитними і навіть ультимативно заявили, що «якщо Україна на це не може погодити-

ся, то належить перервати переговори, як [такі], що не відбулися»⁶³.

Після цього міністр фінансів заявив, що український уряд відмовляється від авансу і має власні можливості заплатити залізничним службовцям та робітникам утримання запропонованими до випуску скарбовими знаками УНР. Представники Центральних держав, з свого боку, зазначили, що подальше питання може розглядатися між службовцями та чиновниками залізничного відомства та окупаційними властями, які перебрали на себе відповідальність за залізниці. За цим обидва представника верховного військового управління звернули увагу на те, що це справа в першу чергу військова і що обидва верховні військові управління залишають за собою безумовне право безпосередньої виплати робітникам, хоча б і через комітети службовців та за вказаним ними курсом, позаяк воєнні інтереси в жодному випадку не повинні страждати. Український міністр фінансів на такий демарш відповів, що він не вповноважений говорити від імені військового міністра й наголосив на тому, що Рада Міністрів УНР висловилася категорично проти безпосередньої сплати зарплати залізничним службовцям Центральними державами і буде наполягати на недопущенні таких платежів та просити, щоби це було повідомлено верховному військовому командуванню⁶⁴.

Такий різкий протест українського представника ані скільки не вразив делегатів від Центральних держав. Не дотримуючись навіть переговорного етикету, німецький майор Бюрман виразно змалював позиції та наміри в цьому питанні німецької та австро-угорської сторін, категорично вказавши українцям, що воєнні операції і військо в жодному випадку не повинні страждати від подальшого погіршення стану залізниць і що вони, у разі необхідності, здійснять сплату. На це міністрові фінансів УНР нічого не залишалось, як повідомити, що він доведе заяву представників командування Німеччини та Австро-Угорщини до відома Ради Міністрів і військового міністра України⁶⁵.

Того ж дня В. Мазуренко доповів уряду про провал переговорів⁶⁶, а ввечері міністр торгу і промисловості І. Фещенко-Чопівський на засіданні Комісії з товарообміну заявив, що Рада Народних Міністрів постановила припинити переговори про позику 25 млн руб. в Німеччини та Австро-Угорщини⁶⁷.

Втім, відмовитися від переговорів було легше, ніж віднайти кошти для виплати залізничникам, що загрожували заворушеннями. Грошей же в розпорядженні уряду Центральної Ради не було. Знаходячись у безвихідному становищі, 3 квітня 1918 р. уряд знов повертається до питання зовнішньої позики. Засідання було досить бурхливим. Міністр шляхів Є. Сакович вказав, що становище на залізницях надзвичайно важке і слід негайно виплатити грошове утримання службовцям. Міністр внутрішніх справ М. Ткаченко висловився проти позики на умовах, запропонованих німцями, бо це був би політичний удар Україні. Державний секретар П. Христюк запропонував на це заключити позику, відкинувши проте умови, які є втручанням у внутрішні справи України (такі, як забезпечення позики залізницями, неодмінна виплата зарплати тільки залізничним службовцям, контроль тощо). Своєю чергою, міністр продовольства Д. Коліух висловив думку, що погодитися на виплату грошей з цієї позики по курсу 1 марка 33 крейцери за 1 рубль не можна, бо тоді справді можна викликати страйки, а тому умови позички повинно бути відхилено. Міністр фінансів В. Мазуренко з цього приводу повідомив, що німці можуть відмовитися від деяких умов, але будуть наполягати на заявленому ними курсу марки⁶⁸. В результаті урядовці вирішили продовжувати переговори про позичку, але при цьому дотримуватися таких вимог:

- 1) відкинути ті умови зовнішнього займу, які є втручанням в українські внутрішні справи;
- 2) підвищити курс марки до $\frac{1}{33}$ за 1 руб.;
- 3) аванс повинен бути даний лише урядові в розмірі 100 млн руб., в крайньому разі — в 25 млн. руб.;
- 4) усунути умови контролю над використанням цього авансу⁶⁹.

Переговори було поновлено. Українські представники заявили, що уряд УНР погоджується встановити курс рубля в 1 марку і 33 крейцери. Що ж до суми авансу, то німці погоджувалися надати 50 і більше мільйонів рублів, але стосовно інших вимог висунули пропозицію не згадувати про них в договорі про позичку, а натомість занотувати їх окремо⁷⁰. Суть цієї пропозиції полягала в тому, що австро-німецькі представники склали, на відміну від проекту на 25 млн руб., два проекти договорів про надання УНР авансу: фінансовий і технічний.

Фінансовий проект фактично відновлював проект договору на 25 млн руб. з певними незначними змінами. Відсоток по позиці до розрахунку чи повернення було встановлено в 6% річних, проте курс залишався той самий (75 коп. за марку і 50 коп. за крону). Німеччина та Австро-Угорщина відмовилися від безпосереднього контролю над виплатою зарплати службовцям та робітникам, але в технічному договорі вказали вимогу припинення безкоштовного пересування залізницями, встановлення відрядної платні в залізничних майстернях та скасування військових надбавок⁷¹. Таким чином Центральні держави прагли укласти угоду про аванс, не оприлюднюючи відокремлений від фінансового технічний договір, і тим самим зберегти репутацію Центральної Ради та її уряду. Разом з тим вимога підписання одночасно обох договорів залишалася непорушною.

Українська ж делегація, навпаки, погоджувалася на підписання авансового договору, але протестувала проти договору технічного, як такого, що легалізує втручання у внутрішні справи України.

5 квітня 1918 р. Рада Народних Міністрів заслухала звіт В. Мазуренка про перебіг переговорів. На цьому ж засіданні новим міністром фінансів було призначено П. Климовича, а позаяк він був відсутній в Києві, то урядовці знайшли привід відкласти надалі переговори до його приїзду в столицю. Така позиція зумовлювалася ще й тим, що В. Мазуренко повідомив членам уряду, що до 25 квітня 1918 р. Експедиція заготовок державних паперів зможе випустити до 100 млн крб. купюрами в 50 і менше карбованців⁷².

Наступного дня, 6 квітня 1918 р., Рада Народних Міністрів вирішила відхилити договір про отримання авансу зі спеціальним призначенням від Німеччини та Австро-Угорщини⁷³. Більше переговори між представниками УНР та Центральних держав з цього приводу не поновлювалися.

Проблема ж виплати зарплати залізничникам так і не була вирішена урядом Центральної Ради. Так, наприклад, 20 квітня 1918 р. на засіданні Малої Ради депутат від фракції соціал-демократів Скнар доводив до відома міністра шляхів, що серед робітників лівобережних залізниць спалахують хвилювання через те, що вони вже 4 місяці не одержували платні. Він застерігав можновладців, що з тієї ж причини можуть взагалі зупинитись залізниці й вказав на факти, що доходить вже до

того, що німецькі солдати радять робітникам звернутись до свого коменданта, який відразу ж виплатить їм гроші⁷⁴. 22 квітня 1918 р. міністр фінансів П. Климович запропонував на розгляд Ради Народних Міністрів пропозицію Фінансово-економічної наради організувати (замість запропонованої групою німецьких банкірів) внутрішню залізничну позику для залізничного будівництва. Урядовці схвально відреагували на рекомендацію наради і доручили Міністерству фінансів розробити на Фінансово-економічній нараді умови внутрішньої позики в 750 млн крб. на будівлення і ремонт залізниць, після чого внести відповідний законопроект на розгляд уряду та Центральної Ради⁷⁵. Втім, на втілення цих намірів у життя, часу в уряді Центральної Ради вже не залишалось.

Водночас, відповідно до торговельної угоди, в квітні 1918 р. розпочалися переговори про валютну трансакцію, яку Україна мала здійснити з Центральними державами. Необхідність такого валютного договору полягала в тому, що торговельні зносини УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною були побудовані на тій перспективі, що весь товарообмін між ними відбуватиметься за допомогою урядових установ, а також, що союзники утримуються від вільної закупівлі продовольства, аби не сприяти спекуляції і непомірному підвищенню цін. Крім того, український уряд був зацікавлений в тому, щоб вітчизняний грошовий ринок не насичувався німецькою та австрійською валютами. Аби закупити щось для Центральних держав, українським установам необхідні були кошти українські, які Німеччина та Австро-Угорщина повинні були б мати, а для закупівель у цих країнах потрібна була валюта у марках і кронах. Тому для усіх сторін найбільш логічним і доцільним було здійснити взаємний обмін певною масою грошових знаків партнера і закріпити економічні домовленості валютною угодою.

Не заперечували такої позиції й представники Центральних держав. Підтвердження цього можна, зокрема, побачити в телеграмі (№ 95/746), надісланій 30 березня 1918 р. з Києва у Відень графом Й. Форгачем до міністра іноземних справ О. Черніна, в якій австро-угорський посол зазначав: «Не підкріплений, власне майже знецінений паперовий рубль, став недостатнім і тому дефіцитним товаром. Грошові знаки, що за замовленням уряду [України] друкуються в Лейпцигу, будуть готові тільки до кінця літа. Наші крони, власне, теж приймають»

ся як засіб платежу, однак кілька мільйонів, що потрапили до країни в результаті прикордонної торгівлі та купівельних операцій армійського керівництва, сильно знизили її курс, котрий в Києві опустився навіть нижче мирного паритетного курсу щодо рубля. В інтересах нашої валюти можна тільки відмовитися від імпорту наших банкнот у великих кількостях»⁷⁶.

13 квітня 1918 р. на засіданні Ради Народних Міністрів Х. Барановський в доповіді про роботу фінансової секції Державної комісії по товарообміну між УНР та Центральними державами довів до відома урядовців, що випуск серій Державної скарбниці УНР (3,6% облігацій) в Німеччині затягується, проте німці заявили, що можуть придбати ці папери на суму в 200 млн крб.⁷⁷ Втім, у цій привабливій для уряду України пропозиції виявилися не досить прийнятними умови. Зокрема, німецька сторона відмовлялася заплатити за ці папери гроші, а пропонувала «покласти їх у свої банки на проценти з тим, щоб списувати їх на рахунок платні од нас за німецькі товари»⁷⁸. Надалі ж пропозиція полягала в тому, що коли після завершення торговельних операцій між країнами «сальдо» буде на користь УНР, то німці повернуть його так: третину цієї суми буде повернуто через півроку по підписанню загального миру в світовій війні; іншу третину — через рік і ще одну третину — через два роки⁷⁹.

Х. Барановський справедливо зазначив на це, що такі умови для України не вигідні, а розрахунок по майбутній військовій конвенції може цілком анулювати вигоди цієї позички. Він також повідомив урядовцям, що німцям було заявлено, що до підписання військової конвенції про надання їм на таких умовах серій української Держскарбниці не може бути й мови, але ті вимагають негайної відповіді⁸⁰.

Обговорення проблеми одразу ж поставило в центр уваги питання укладання військової конвенції. М. Порш підтвердив, що відсутність конвенції не лише надзвичайно ускладнює роботу комісії, а й взагалі може анулювати всю її роботу. На його думку, «цю справу треба цілком зняти з обміркування в Комісії», позаяк в тому вигляді, як ставлять її німці щодо серій Держскарбниці та з новопіднятим земельним питанням, є «втручанням в наші внутрішні справи»⁸¹.

Зі свого боку, М. Ткаченко запропонував, аби фінансова секція рішуче заявила, що всі фінансові та економічні питання будуть одкинуті, поки не буде підписана конвенція. На це голо-

ва Ради Народних Міністрів В. Голубович зауважив, що справу конвенції українською стороною було піднято ще три тижні тому і цілком конкретні умови вже передано до Берліна. Німці ж, на його переконання, тут тягнуть час навмисно, і Фінансовій комісії, відповідно, теж треба затягати всі фінансові справи до підписання конвенції⁸².

У підсумку урядовці вирішили стояти на таких позиціях:

1) умови покупки 3,6% серій Державної скарбниці, запропоновані німецькими представниками, відхилити;

2) справа конвенції належить розв'язанню тільки українським урядом;

3) офіційно скликати окреме засідання в складі голови Ради Народних Міністрів, міністрів фінансів, внутрішніх, військових і закордонних справ УНР за участю представників німецького та австро-угорського урядів: Мумма, Штольценберга, Флейшмана і Форгача⁸³.

З приводу зазначеного урядового обговорення викликає здивування, що в такій важливій справі не висловлювався присутній на ньому міністр фінансів П. Климович⁸⁴. Якщо ж врахувати, наприклад, думку австрійського генерал-майора Вальдштеттена, що банкір з Одеси П. Климович був нічого не значущою, випадковою в уряді людиною і, до того ж, ставлеником німців⁸⁵, то питання його мовчазності, коли інші урядовці різко критикують німецьку позицію, стає більш ніж зрозумілою.

Непоступливість німців та австро-угорців підживлювалась й не досить міцними позиціями уряду В. Голубовича як у суспільстві, так і в соціалістичних колах тогочасного українського політикуму. Так, наприклад, вже згадуваний генерал-майор Вальдштеттен телеграфував 16 квітня 1918 р. міністрові закордонних справ Австро-Угорщини О. Черніну, що 8 квітня повноважний представник Головного командування австро-угорською армією при уряді України подав звіт, в якому характеризувалися керівництво УНР, позиції Центральної Ради і партійні стосунки⁸⁶. В документі, зокрема, констатувалося: «Як вже показала зміна керівництва Міністерства фінансів, що відбулася нещодавно (Климович змінив Перепелицю), поки що зарано говорити про остаточне конституювання нового Кабінету Міністрів. Позаяк він спирається на положення соціал-революційних теорій (розподіл землі, монополізація зовнішньої торгівлі тощо), не опановані вияви яких Кабінет не може стримувати

безпосередньо, то завжди потрапляє до екстремальних ситуацій і невпинно підпадає під різку критику з боку меншості. Навіть серед таких крупних партій як, наприклад, соціал-демократична дедалі більше звучать докори на адресу уряду в його відступі від загальноновизнаних соціал-демократичних засад, тоді як меншість звинувачує уряд в реакційному шовінізмі та безсиллі щодо зловживань владою окупаційних військ...»⁸⁷. Таким чином, цілком логічним видається те, що німецькі представники прагнули якомога плідніше скористатися в переговорах з українцями не лише перевагами свого фактичного статусу в Україні, а й слабкістю та непевністю положення місцевої влади.

17 квітня 1918 р. на черговому засіданні комісії по товарообміну Х. Барановський, доповідаючи про перебіг переговорів з валютної позики, повідомив, що українські делегати запропонували Центральним державам, щоб сплату за передані Німеччині та Австро-Угорщині карбованці було здійснено готівковими марками та кронами. Цю пропозицію було відхилено. Натомість німецькі та австро-угорські представники запропонували сплатити білетами державних скарбниць своїх країн. При цьому дві третини всієї суми повинні були зберігатися на поточних рахунках у Відні, Будапешті та Берліні; одна шоста мала б зберігатися там само депозитом і ще одна шоста передається Державному банку УНР готівкою. На таку пропозицію українці відповіли рішучим протестом, внаслідок чого представники Центральних держав погодилися надати половину і депонувати її в державних банках Відня, Будапешта та Берліна⁸⁸.

19 квітня 1918 р. на засіданні Ради Народних Міністрів товариш міністра фінансів В. Мазуренко доповів урядовцям, що німці знов запропонували взяти українських серій на 200 млн крб. по 3,6%, а натомість згодні надати українському урядові 100 мільйонів своїх серій по 4½ %, а також відкрити в своїх банках поточний рахунок на 100 мільйонів українських серій з метою списання з нього сплати за ті товари, котрі вони поставлять в Україну⁸⁹. Рішення уряду УНР цього разу було менш категоричним і більш схильним до компромісу: «Передати справу на розгляд Фінансово-Економічної Народи при Міністерстві Фінансів, яка в порозумінні з Державною Комісією повинна вяснити потребу для України мати запропонований біжучий рахунок в Германських банках»⁹⁰.

Тим часом 20 квітня 1918 р. Мала Рада ухвалила законопроект про випуск зобов'язань Державної скарбниці на забезпечення грошових знаків в сумі 500 млн крб. (1 млрд гривень)⁹¹. 22 квітня 1918 р. міністр фінансів П. Климович доповідав урядові про пропозиції вищезгаданої Фінансово-економічної наради, проте щодо домовленостей про 3,6% серії Державної скарбниці УНР навіть не обмовився, як не згадав про них і голова Державної комісії М. Порш, який звітував перед Радою Народних Міністрів про сумарний договір по товарообміну УНР з Центральними державами⁹².

Фінансове становище уряду України навесні 1918 р., втім, продовжувало залишатися вкрай важким. На спільному засіданні Комісії по товарообміну з Центральними державами голова української делегації М. Порш у вступній промові зазначив, що більшовики зруйнували весь фінансовий апарат України, вивезли мільйони рублів, провіантські запаси розграбовано або вивезено до Росії, пересувний склад залізниць вигнано на північ, мости підірвано, хліб потрібно купувати, а грошових знаків у Ради Народних Міністрів УНР немає⁹³.

Брак коштів уряд намагався компенсувати випуском державних кредитових і скарбових білетів. Тим часом становище в Україні дедалі загострювалося. Зростало обопільне напруження й у стосунках між Центральною Радою і німецько-австро-угорським окупаційним командуванням.

Так, наприклад, представник австро-угорського Міністерства іноземних справ при Головному командуванні австро-угорської армії генерал Р. фон Шторк 27 березня 1918 р. надіслав з Бадена своєму міністрові іноземних справ графові О. Черніну у Відень отриману ним з Києва доповідь одного з органів інформаційного відділу імператорського і королівського Головного командування армією. В ній щодо урядової ситуації в УНР зокрема зазначалося: «Становище уряду України не дуже міцне. В найближчі дні очікується його відставка. Партія соціалістів-федералістів вимагає коаліційного міністерства. Співробітник Міністерства освіти, поміркований соціал-демократ, сказав мені, що в даний момент в Україні був би дуже доречним «буржуазний уряд», щоб покінчити з дезорганізацією та далеко ідучими прошуками соціалістів. Існує множина варіантів складу нового уряду, проте всі вони досить сумнівні. Серед кандидатів називають імена досвідчених банкірів та підприємців, однак сумнівно,

щоб ці особи рішилися прийняти урядові справи. Уряду симпатизує дуже незначна частина населення країни. Крупні поміщики, буржуазія, російські соціалісти-революціонери, кадети та частина селянства налаштовані проти нинішнього уряду, що спирається головним чином на багнети австрійських і німецьких військ. Фінансові та промислові кола відмовляють в підтримці уряду, посилаючись на ризикованість соціалістичної програми. Міністерства повністю дезорганізовані, кругом не вистачає доповіданих фахівців»⁹⁴.

30 березня 1918 р. австро-угорський посол в УНР граф Й. Форгач у телеграмі до Відня, повідомляючи міністрові іноземних справ О. Черніну про зубожілий стан на залізничному транспорті України, доповідав про владний та господарчий хаос і «повний крах фінансової системи в Україні»⁹⁵. Там же й промайнула думка, що для виправлення становища «необхідні певний час і зовсім інша державна влада, а не уряд кількох молодих безпорадних революціонерів та соціал-демократичних утопістів»⁹⁶.

2 квітня 1918 р. головнокомандувач 4-ї австро-угорської армії з Одеси повідомляв Головне армійське командування в Бадені та Міністерство іноземних справ у Відні телеграмою (№ 1354) про критичний стан Центральної Ради⁹⁷. В телеграмі зокрема зазначалося, що австро-угорський військовий головнокомандувач в Одесі мав зустріч з місцевим комісаром від Центральної Ради Коморним, який і вказав на дуже критичне становище центральної влади в Києві, кризу в міністерствах та нестачу кадрів, які розхитують Кабінет Міністрів. Коморний характеризував стан, що склався, як анархію та скандал, будучи при цьому переконаним, що навіть «у випадку приходу нового уряду, він не буде мати достатньої влади за для здійснення своїх намірів й вимушений буде просити підтримки в австро-угорських та німецьких військ, тобто окупації»⁹⁸. Від себе австрійський генерал додав, що в Одесі ходять чутки про те, «що німці в Києві готуються взяти на себе повноваження уряду»⁹⁹, тобто повалити Центральну Раду, ліквідувати УНР і встановити свій режим на військово-окупаційних засадах.

Накази німецького головнокомандувача в Україні фельдмаршала Г. Айхгорна про засів полів і про заборону захоплення поміщицької землі від 6 квітня 1918 р.¹⁰⁰, який був виданий без узгодження з урядом УНР і являв собою грубе втручан-

ня у внутрішні справи України, викликав різку критику з боку різноманітних діячів Центральної Ради. Уряд УНР заявив про скасування цього наказу, усвідомлюючи, що німецьке верховне командування ніколи не відмовиться від свого розпорядження.

Крім того, до рук німецької контррозвідки потрапили плани військового міністра УНР про сприяння протиокупаційному повстанню. Врешті сам Г. Айхгорн остаточно переконався в неспроможності провідників Центральної Ради до державотворення, про що 13 квітня 1918 р. відверто повідомив своєму міністрові закордонних справ у Берлін: «Постійне співробітництво з цими людьми, які через свої соціалістичні теорії перестають розуміти реальне співвідношення речей, неможливе»¹⁰¹. Все це остаточно заглибило провалля на шляху компромісу між державною владою УНР та окупаційною владою в Україні. Порозуміння на основі розумних взаємних поступок ніхто не прагнув. 25 квітня 1918 р. Г. Айхгорн видав наказ про запровадження в Україні німецьких військово-польових судів, який фактично визначав фіктивне становище українського уряду¹⁰². Провалля на шляху до поладження конфлікту перетворювалося на нездоланну прірву.

Невирішеність внутрішнього фінансового стану в країні й широке обговорення в Центральній Раді умов перебування окупаційних військ в Україні створили нездоланий бар'єр між державною та окупаційною владами. Розуміючи, що на поточний момент Центральна Рада не має ані сил, ані широкого кола прибічників, які стали б на її захист, німецьке командування твердо вирішило повалити її правління в країні.

За таких умов над Україною нависла реальна загроза перетворитися на німецьке генерал-губернаторство. Проте німці зробили ставку на зміну лише влади в Україні, а не її державно-політичного статусу. 29 квітня 1918 р. на з'їзді хліборобів генерала П. Скоропадського було проголошено Гетьманом всієї України. Того ж дня німецький загін розпустив чергове засідання Центральної Ради, а в ніч з 29 на 30 квітня 1918 р. боївки очолюваної П. Скоропадським таємної організації «Українська громада», за активного нейтралітету німецьких військ, захопили основні державні установи столиці. Українська Народна Республіка припинила своє існування; на зміну їй постала Українська Держава у формі Гетьманату П. Скоропадського.

- 1 *Немановъ Л.М.* Финансовая политика Украины (7 ноября 1917 — 4 февраля 1919 гг.). — К., 1919. — С. 62.
- 2 Нова Рада. — 1918. — 22 лютого; 24 лютого.
- 3 Робітнича газета. — 1918. — 15 березня.
- 4 Там само.
- 5 Робітнича газета. — 1918. — 16 березня.
- 6 ЦДАВОВУ. — Ф. 1063. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 3—3 зв.
- 7 *Немановъ Л.М.* Вказана праця. — С. 62—63.
- 8 ЦДАВОВУ. — Ф. 1509. — Оп. 5. — Спр. 8. — Арк. 83—83 зв.
- 9 Там само. — Ф. 3690. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 14 зв.
- 10 *Немановъ Л.М.* Вказана праця. — С. 63.
- 11 ЦДАВОВУ. — Ф. 3690. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 14 зв.
- 12 *Немановъ Л.М.* Вказана праця. — С. 63.
- 13 Там само.
- 14 ЦДАВОВУ. — Ф. 1064. — Оп. 2. — Спр. 18. — Арк. 1.
- 15 Там само.
- 16 Там само. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 57—57 зв.
- 17 Там само. — Арк. 59—59 зв.
- 18 Там само.
- 19 Там само.
- 20 Там само. — Арк. 57.
- 21 Там само.
- 22 Там само.
- 23 Там само. — Арк. 57—57 зв.
- 24 Там само. — Арк. 57.
- 25 Там само. — Арк. 57 зв.
- 26 Там само.
- 27 Там само.
- 28 Там само. — Арк. 58.
- 29 Там само.
- 30 Там само.
- 31 Там само.
- 32 Там само. — Арк. 58 зв.
- 33 Ereignisse in der Ukraine 1914—1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe. — Band I. — Philadelphia, 1966. — S. 333.
- 34 Там само.
- 35 Там само. — S. 333, 337—338.
- 36 Там само. — S. 350.
- 37 Там само. — S. 348—349.
- 38 Там само.
- 39 ЦДАВОВУ. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 59 зв.
- 40 Там само. — Спр. 4. — Арк. 45.
- 41 *Немановъ Л.М.* Вказана праця. — С. 72.
- 42 ЦДАВОВУ. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 13, 64.
- 43 Там само.
- 44 Там само. — Спр. 32. — Арк. 41.

- 45 Там само. — Ф. 1509. — Оп. 5. — Спр. 13. — Арк. 1—1 зв.; Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 1 — 1 зв.; Державний архів Харківської обл. — Ф. 84. — Оп. . — Спр. 40. — Арк. 59.
- 46 Ereignisse in der Ukraine 1914—1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe. — S. 347—348.
- 47 *Немановъ Л.М.* Вказана праця. — С. 69.
- 48 ЦДАВОВУ. — Ф. 1064. — Оп. 2. — Спр. 18. — Арк. 1.
- 49 Там само. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 59.
- 50 Там само. — Ф. 3690. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 52.
- 51 Ereignisse in der Ukraine 1914—1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe. — S. 339.
- 52 ЦДАВОВУ, ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 58—58 зв.
- 53 Ereignisse in der Ukraine 1914—1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe. — S. 347—348.
- 54 ЦДАВОВУ. — Ф. 3690. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 46.
- 55 *Немановъ Л.М.* Вказана праця. — С. 16.
- 56 Ereignisse in der Ukraine 1914—1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe. — S. 348—349.
- 57 Там само.
- 58 Там само. — S. 349—350.
- 59 ЦДАВОВУ. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 61—61 зв.
- 60 Там само. — Ф. 3690. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 55.
- 61 Там само. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 59.
- 62 Там само. — Арк. 59—59 зв.
- 63 Там само.
- 64 Там само.
- 65 Там само.
- 66 Там само. — Спр. 4. — Арк. 45—46.
- 67 *Немановъ Л.М.* Вказана праця. — С. 71.
- 68 ЦДАВОВУ. — Ф. 3690. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 58.
- 69 Там само.
- 70 Там само. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 63—63 зв.
- 71 *Немановъ Л.М.* Вказана праця. — С. 71.
- 72 ЦДАВОВУ. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 63—63 зв.
- 73 *Немановъ Л.М.* Вказана праця. — С. 72.
- 74 Народня воля. — 1918. — 23 квітня.
- 75 ЦДАВОВУ. — Ф. 2592. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк. 84 зв.
- 76 Ereignisse in der Ukraine 1914—1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe. — S. 348—349.
- 77 ЦДАВОВУ. — Ф. 1063. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 9—9 зв.; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — Т. 2. — К., 1997. — С. 277.
- 78 Там само.
- 79 Там само.
- 80 Там само; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — С. 277—278.
- 81 Там само. — Арк. 9 зв.; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — С. 277—278.
- 82 Там само.

- ⁸³ Там само. — Арк. 9 зв. — 10; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — С. 278.
- ⁸⁴ Там само. — Арк. 8—10; Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. — С. 276—278.
- ⁸⁵ Ereignisse in der Ukraine 1914—1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe. — S.383.
- ⁸⁶ Там само.
- ⁸⁷ Там само. — S.385.
- ⁸⁸ *Немановъ Л.М.* Вказана праця. — С.73.
- ⁸⁹ ЦДАВОВУ. — Ф. 1064. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 84—84 зв.
- ⁹⁰ Там само.
- ⁹¹ Робітнича газета. — 1918. — 23 квітня.
- ⁹² ЦДАВОВУ. — Ф. 2592. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк. 84 зв. — 85.
- ⁹³ *Немановъ Л.М.* Вказана праця. — С. 16.
- ⁹⁴ Ereignisse in der Ukraine 1914—1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe. — S. 350.
- ⁹⁵ Там само. — S. 348—349.
- ⁹⁶ Там само. — S. 349.
- ⁹⁷ Там само. — S. 347.
- ⁹⁸ Там само.
- ⁹⁹ Там само.
- ¹⁰⁰ Народня воля. — 1918. — 13 квітня; Киевская мысль. — 1918. — 12 квітня.
- ¹⁰¹ Українська Центральна рада. Документи і матеріали. — С. 347.
- ¹⁰² Нова Рада. — 1918. — 27 квітня.

